

Lisa Storm Villadsen:

Kan man undskylde fortidens fejltrin?

Den officielle undskyldningstale er et særpræget retorisk fænomen hvor vidt forskellige retoriske former og funktioner mødes, hvorfor den er oplagt som udgangspunkt for diskussioner om visse dimensioner af retorisk agency. Forfatteren argumenterer desuden for det konstruktive i at anskue visse former for undskyldningsretorik i et epideiktisk perspektiv. Gennem en analyse af statsminister Anders Fogh Rasmussens tale i Mindelunden d. 4. maj 2005 illustreres det hvordan talen både indskriver sig uproblematisk i den epideiktiske genre og samtidig bryder genren. Ved at indlægge en officiel undskyldning for danske myndigheders udlevering af bl.a. jødiske flygtninge til den nazistiske besættelsesmagt tilføjer Anders Fogh Rasmussen mindetalen et element af apologi. Denne undskyldningsretorik lægger op til en diskussion af Anders Fogh Rasmussens retoriske agency i talen: Hvordan er hans undskyldningsretorik mulig som meningsfuld symbolsk handling?

Der bliver sagt undskyldt som aldrig før. Dagbladet *Politiken* skrev således i forbindelse med Anders Fogh Rasmussens tale i Mindelunden d. 4. maj 2004: "Undskyldninger er blevet en international trend.¹ Verden over kræves og gives undskyldninger for historiske uretfærdigheder som aldrig før, og Dan-

mark er kommet med på vognen".² Men giver det mening at undskylde på andres vegne? Den officielle undskyldning er et både besynderligt og interessant retorisk fænomen der rejser mange teoretiske spørgsmål.³

Her vil jeg fokusere på dens tvetydige genretilhørsforhold og diskutere dens apo-

1 Til eksempel kan nævnes F.W. de Klerk, Sydafrikas præsidents, undskyldning for apartheidsstyrets gerninger i 1993, afdøde pave Johannes Paul IIs undskyldninger for misgerninger udført af den katolske kirke, herunder passivitet i forhold til jødeudryddelser i Nazityskland, og den canadiske regerings undskyldning og erstatning til den oprindelige befolkning for systematisk tvangsfjernelse af børn i 1930'erne og 40'erne.

2 *Politiken*, 4. maj 2005, 2. sektion, s.1.

3 Med vendingen 'officiel undskyldning' refererer jeg til undskyldninger for handlinger der bedømmes som moralsk eller på anden vis kritisable, og som bliver fremsat offentligt af en person der repræsenterer en eller anden form for kollektiv, fx en regering eller en nation.

logiske og epideiktiske træk. Mere overordnet peger jeg på hvordan undskyldningsretorikken kan være et godt udgangspunkt for videre studier i begrebet *retorisk agency*. Dette begreb sætter fokus på "en konstellation af individuelle og strukturelle faktorer der i vekselvirkningen mellem den agerende taler og de situationelle forhold har relevans for retorisk betydningsdannelse og påvirkning." Med andre ord refererer begrebet dels "til de instrumentelle aspekter af retorikken så som retorens brug af midler til at nå et mål og kan derfor i visse sammenhænge oversættes med danske ord som 'handlekraft' eller 'handleevne', altså spørgsmål der vedrører retors evner og strategier i forhold til selve kommunikationsformen", dels til "de omstændigheder som retoren både konstituerer og konstitueres af som taler, og kunne dermed oversættes med retors 'talerposition' og 'handlemulighed', altså spørgsmål der vedrører ikke bare den konkrete situation, men også de bredere sociale, institutionelle, politiske, kulturelle og andre forhold der påvirker en persons adgang til at ytre sig og mulighed for at blive hørt".⁴ Undskyldningsretorikken illustrerer denne spænding mellem retorikkens opfattelse af sig selv som en form for handlen og det postmoderne opgør med det autonome subjekt.

Retorisk agency i officielle undskyldninger

Jeg ser i hvert fald tre grunde til at den officielle undskyldning er et oplagt retorisk fænomen at vælge til illustration af de problemstillinger der følger med begrebet *retorisk agency*. For det første bygger selve fremkomsten af denne type ytringer på en forestilling om sprogets evne til at påvirke mellem menneskelige forhold, hvad enten man vil anse disse undskyldninger for at

4 Hoff-Clausen, Isager og Villadsen (2005), s. 57.

være symbolske udtryk i bredere forstand eller man vil forstå dem mere snævert som fx en slags performative sproghandlinger. Vi ser altså retorikkens handlingspotentiale aktualiseret i den offentlige undskyldning.

For det andet kan der ligge et interessant skisma i den konkrete offentlige undskyldning idet den talende (retor) sjældent har noget personligt ansvar for den undskyldte gerning, hvilket må forventes at have konsekvenser for hans eller hendes evne til at fremkomme med en egentlig undskyldning. Retor er så at sige stedfortræder for tidligere tiders aktører, og for retorisk teori er det interessant at undersøge om og hvordan den nutidige retor påtager sig andres skyld – hvordan kan en taler konstituere sig selv som værende i stand til at tale på fortidens og det nuværende fællesskabs vegne? Skal der andet end en institutionelt sanktioneret rolle til? Hvor tydeligt skal taleren fremstå som en individuel personlighed, hvor tydeligt som talerør for en hel gruppe? Og hvordan håndterer man modstand til undskyldningen fra den gruppe på hvis vegne man taler?

Endelig kan den øgede forekomst af disse undskyldninger måske ses som et tegn på en større udbredelse af *retorisk agency*, dvs. at forskellige grupper der tidligere har været forhindret i at formulere deres behov og ønsker i en offentlig sammenhæng, nu er stærke nok til at få fx en regering i tale, lægge pres på den og dermed aftvinge den en officiel stillingtagen til en ført politik der nu anses som undertrykkende, racistisk eller på anden måde kritisabel.⁵

5 Det er Cunningham fx inde på når han skriver: "the greater emphasis on the concepts of community or cultural identity (which is not to say that these are not slippery terms) may not only involve considerations about constitutional structures or other policies, such as affirmative action, but may also facilitate or encourage a politics of apology which, as I argue above, can reflect a recognition of, and sensitivity towards, both past wrongs and their contemporary resonances." Cunningham (1999), s. 292-293.

Undskyldningsretorik – en ny genre?

Den officielle undskyldning er som sagt et retorisk fænomen i vækst. Allerede i 1998 fandt Michael Cunningham – i en feature-artikel baseret på en databasesøgning på det engelske ord “apology” i aviser og websteder – 25 eksempler på undskyldninger der var rettet mod offentligheden.⁶ Juraprofessoren Roy L. Brooks, der har studeret brud på menneskerettigheder og spørgsmål om genopretning og erstatning til ofre og deres efterkommere, kalder vores tid “the Age of Apology” og hævder at det ikke blot er et modefænomen eller et udslag af sanktioneret sentimentalitet. Tværtimod ser han den officielle undskyldning som en meget konstruktiv gestus der kombinerer ”skyld og sorg” og derved gør ”soning og national genfødsel” mulig.⁷ Politiske, økonomiske og personlige fejltrin af varierende grad er hverdagskost i pressen, og den tilsyneladende umættelige appetit på skandaler har påvirket forventningerne til hvordan den kritise-

rede part reagerer. I stigende omfang forventes en offentlig tilkendegivelse i form af en ansvarspåtagelse (eller -afvisning), erklæringer om anger, undskyldninger el. lign. og evt. løfter om forbedring eller erstatning. Er der tale om virksomheder eller organisationer der skal redegøre for kritisabel adfærd, kaldes det ofte krisekommunikation, og når enkeltpersoner som fx politikere skal forsvare sig, kalder retorikere det som regel en apologi.⁸

I deres efterhånden klassiske artikel ”They Spoke in Defense of Themselves” diskuterede Ware og Linkugel apologien som en selvstændig genre.⁹ De foreslog en terminologi til beskrivelse og kategorisering af de strategier en retor kan tage i anvendelse for at forsvare sig selv mod angreb mod sin person med det formål igen at kunne indtræde i fællesskabet med sit omdømme i behold. Andre teoretikere, med Benoit som den mest markante, har bidraget med supplerende bud på apologiens overordnede funktion(er), men der hersker udbredt accept af at apologien eksisterer som en genkendelig genre.¹⁰

Den offentlige undskyldning er også svar på kritik, men den adskiller sig fra den almindelige apologi på to væsentlige punkter. Hvor Ware og Linkugel fokuserede på

6 Cunninghams bud på en typologi af disse ytringer inddeler dem i undskyldninger fra 1) individer (fx privatpersoner der underskriver en kollektiv erklæring, en “sorry book”), 2) professionelle og kommercielle organisationer (f.eks. politiet om dets rolle i undertrykkelse af indfødte folk eller et forlag for fortielse af jødeudsettelse under Holocaust), 3) religiøse organisationer (f.eks. den australske anglikanske kirke for ”ukristelig” afvisning af bøsser og lesbiske eller en katolsk biskop i Irland for boykotningen af protestantisk ejede virksomheder i 1950’erne), 4) åndelige ledere (f.eks. Vatikanet for korstogene eller Paven for inkvisitionen), 5) regeringer (f.eks. premierminister Tony Blair for den ”begrænsede” udforskning af ”Bloody Sunday” i Londonderry i 1972 eller den japanske premierminister for krigsforbrydelser under 2. verdenskrig) og 6) statsoverhoveder på nationens vegne (f.eks. præsident Clinton for statsligt støttede eksperimenter på sorte amerikanere eller dronning Elisabeth for kronens, dvs. det engelske imperiums, forkerte handlinger mod maorier i New Zealand). Cunningham (1999), s. 285-287.

7 Brooks (1999), s. 3, min oversættelse.

8 Se fx Johansen og Frandsen (2000). Denne artikel diskuterer især W. L. Benoits arbejde med ”image-genoprettelse” og dets begrænsninger i retorisk perspektiv. Se fx Benoit (1995).

9 At apologien ikke henregnes til den juridiske retorik skyldes kort fortalt at den ikke hører til i et retssal, men er svar på anklager der primært fremføres i ikke-juridiske sammenhænge, (selvom der naturligvis sagtens kan være et retsligt aspekt af en sag hvor en person også i den brede offentlighed må forsvare sig), og at apologien i modsætning til forsvaret i en retssag er et selvforsvar.

10 Harter, Stephens og Japp har siden kritiseret Ware og Linkugels terminologis anvendelighed i analysen af en offentlig, ritualiseret og institutionel undskyldningstale. Se Harter, Stephens og Japp (2000), s. 23

personlige undskyldninger, fremsættes den officielle undskyldning jo ofte på et kollektivt grundlag, og i stedet for at have til formål at afværge kritik, tager den kritikken til sig, hvilket giver en helt anden type retorisk svar end dem Ware og Linkugel så på.¹¹ Koesten og Rowland har følgende argumenteret overbevisende for at retorik der sigter på undskyldning for kritisabel adfærd, udgør en selvstændig undergenre af apologien.¹² De to forfattere viser hvordan offentlige undskyldninger adskiller sig fra andre typer apologier ved primært at basere sig på de to sidste strategier – karakteriseret af Benoit som "image repair strategies" – nemlig "corrective action" dvs. vilje til at løse, afhjælpe eller forhindre problemet og "mortification" dvs. undskyldning eller bøn om tilgivelse.¹³ Jeg vil ikke her forholde mig til det specifikt genreteoretiske i de to forfatters artikler, men derimod fokusere på de træk der ifølge dem kendetegner "the rhetoric of atonement", hvad man på dansk kunne kalde soningsretorik eller undskyldningsretorik.¹⁴

Undskyldningsretorikkens mål og midler

Undskyldningsretorikken er selvfølgelig oplagt i tilfælde hvor der ikke hersker tvivl om at der er sket noget kritisabelt. Dels nyter de almindelige apologistategier ikke når

11 Hearit argumenterer således for at organisationers undskyldninger ("corporate apology") adskiller sig så væsentligt fra individers apologier at de bør gøres til genstand for særskilt forskning. Hearit (1995).

12 Koesten og Rowland (2004).

13 Ibid., s. 69. Se også Frandsen og Johansens gennemgang af Benoits terminologi og deres udmærkede bud på oversættelse af "mortification" til 'bøn om tilgivelse', (2000), s. 52-53.

14 Jeg foretrækker begrebet 'undskyldningsretorik' selvom det er tungere end 'soningsretorik' fordi det ikke involverer religiøst ladet sprogbrug. Denne diskussion vender jeg tilbage til.

skylden er uomtvistelig, dels kan den tjene som en symbolsk handling hvor en retor visker tavlen ren og danner grundlag for en ny begyndelse der kan genoprette balance og sundhed i samfundet.¹⁵ Koesten og Rowland påpeger som sagt at undskyldningsretorikken ikke har karakter af et direkte selvforsvar, men derimod en offentlig tilkendegivelse af skyld eller ansvar. Formålet er stadig at genoprette troværdighed, men tidsperspektivet er længere, og vejen går over tilståelse og tilgivelse.¹⁶ I modsætning til traditionel apologi hvor den anklagede sætter ind med de stærkeste argumenter for sin uskyld og til tider endda kaster sig ud i modangreb, er undskyldningsretorikken altså præget af større ydmyghed fordi den som udgangspunkt tager ansvar for en forkert handling og altså rummer en erkendelse af skyld. Derfor kan retor kun gradvist arbejde sig tilbage til sin oprindelige troværdighed. Forfatterne opstiller fem konstituerende træk ved soningsretorikken. Retor skal:

1. Anerkende den forkerte handling og bede om tilgivelse.
2. Foretage en grundig undersøgelse af den forkerte handling og vise en ændret indstilling eller politik for at undgå fremtidige normbrud.
3. Foretage noget konkret for at skabe en anden slags nutid og fremtid.
4. Vise 'græmmelse' ("mortification"), fx gennem en form for selvfafstraffelse.
5. Fremkomme med en offentlig tilståelse.¹⁷

I den teoretiske analyse af soningsretorikken har forfatterne øje for Kenneth Burkes bemærkninger om retorikkens quasi-religiøse funktioner når han fx taler om hvordan retorikkens symbolske funktion ofte

15 Koesten og Rowland (2004), s. 71.

16 Ibid., s. 69.

17 Ibid., s. 73-75.

kan være at "rense" taleren for "skyld". Med Burkes terminologi karakteriserer forfatterne soningsretorikken således: "the rhetoric of atonement functions as a purgative-redemptive device for an individual or an entire organization. Through purgation, redemption is produced and the relationship between the person or organization and the wronged party is healed".¹⁸ Undskyldningsretorikken tjener altså en renselses- og frelsesfunktion for et individ eller en hel organisation. Taleren 'soner' så at sige sine eller organisationens synder og skaber derved grundlaget for et fornyet og forbedret forhold til den skadelidte.¹⁹

Samtidig med at jeg tilslutter mig Koesten og Rowlands overvejelser om de særlige træk ved undskyldningsretorikken der adskiller den fra den traditionelle forståelse af apologi-genren og dens funktioner, har jeg nogle få indvendinger af terminologisk og metodisk art til deres artikel. Som det fremgår selv af denne korte omtale er artiklen præget af quasi-religiøs terminologi overtaget fra Burke. Dette kan i sig selv måske gøre teorien vanskelig at oversætte til skandinaviske forhold fordi dele af denne terminologi kan forekomme fremmed i en faglig sammenhæng.²⁰ Men min primære betænkelighed vedrører en direkte overførsel af specifikt religiøst/kulturelt tankestof til fænomener uden forbindelse til denne

religion og kultur. Koesten og Rowland er selv inde på forbindelsen mellem deres teori om soningsretorik og elementer af jødisk tradition, specielt liturgien til Rosh Hashanah (den jødiske periode for eftertanke og anger) og Yom Kippur (den store forsonings- og tilgivelsesdag der indleder et nyt religiøst år).²¹ Jeg ser et metodisk problem i overførslen af den religiøse terminologi til verdslig faglitteratur. Koesten og Rowland får ganske vist med den halvreligiøse terminologi identificeret nogle vigtige symbolske funktioner i denne type apologi, og det jødiske islæt fungerer særligt godt i deres analyse af Clintons tale d. 11. september 1998 fordi han her selv inddrager en jødisk tekst i omtalen af sin sjælegranskning, men man skal være yderst varsom med at overføre kulturelt bestemte genreopfattelser. Fx har Liebersohn, Neuman og Bekerman i deres sammenligning af to politikeres undskyldningstaler understreget vigtigheden af at forstå den kulturelle kontekst med tilhørende retoriske ressourcer for en tale.²² De tre forfattere understreger at der i den jødiske kultur ikke er den samme tradition for apologier som i den vestlige, kristne kultur. Der er tilmed et eksplicit forbud i den jødiske religiøse litteratur mod offentlige undskyldninger (fordi det antages at kunne tilføre den krænkede part endnu mere smerte).²³ Der kan derfor være behov for at viderebearbejde Koesten og Rowlands teori i forhold til skandinaviske forhold og ikke mindst at udvikle en terminologi der i mindre grad kan associeres til specifikke religioner, men fortsat rumme de transcenden-

18 Ibid.

19 Dette er fx formålet med Sandheds- og Forsoningskommissionens arbejde i Sydafrika.

20 Johansen og Frandsen er også inde på dette når de kritiserer Benoits anvendelse af Burkes begreb mortification. De skriver: "Er bøn om tilgivelse (mortification) for eksempel ikke en typisk amerikansk reaktion, som vi ikke på samme måde nikker genkendende til i Nordeuropa?" (2000), s. 60. Kursiv i original. Jeg er dog ikke blind for det store forklaringspotentiale i Burkes religiøst inspirerede terminologi specielt i forhold til kommunikation forstået som symbolske handlinger hvilket jeg kommer tilbage til i min diskussion om undskyldningsretorikkens forhold til epideiktikken.

21 Koesten og Rowland (2004), s. 72.

22 Studiet drejede sig om en af præsident Clintons undskyldninger i sagen om Monica Lewinsky og Israels premierminister Baraks undskyldning til de 'sephardiske' jøder (af arabisk herkomst) for den måde de blev behandlet på af de dominerende 'Ashkenazi-jøder (af europæisk og russisk afstamning) da de immigrerede til Israel.

23 Liebersohn, Neuman og Bekerman (2003), s. 928.

tale mekanismer som bl.a. Burke har beskrevet. 'Afbigtsretorik' kunne være en mulighed, men indtil videre foretrækker jeg betegnelsen 'undskyldningsretorik'.

Med udgangspunkt i en analyse af Anders Fogh Rasmussens tale i Mindelunden i København d. 4. maj 2005 vil jeg i det følgende pege på muligheden for at hente inspiration til dette arbejde i eksisterende teori om den epideiktiske genre.

Undskyldningsretorik og epideiktik

Når jeg peger på teori om epideiktik som relevant for analysen af apologi-retorik, og specielt undskyldningsretorik, er det naturligvis i første omgang et udslag af den erkendelse at genrerne – aristoteliske eller ej – ikke eksisterer i fuldstændig isolation fra hinanden, men at virkelighedens retorik ofte viser sig at blande elementer fra forskellige genrer og at forudsætte eksistensen af andre genrer.²⁴ Derved baseres de på en vis grad af intertekstualitet (fx når en ministers lejlighedstale hylder principper som ligger til grund for en politik fremsat i en politisk tale). For det andet er den officielle undskyldning i mine øjne interessant fra et epideiktisk perspektiv fordi den i mindre grad end andre apologier benytter argumentation der skal ændre tilhørernes opfattelse af problemet, men tværtimod tager udgangspunkt i at der ikke er noget grundlag for egentlig argumentation, i hvert fald ikke om sagforhold. Det forkerte i den aktuelle handling lægges så at sige til grund, og den retoriske handling går ud på at vise at man erkender fejlen, tager ansvaret for den, tager afstand fra den forkerte handling og evt.

24 Se fx. Jamiesons og Campbells arbejde om genrehybrider (1982) og Jamieson om forudgående ("antecedent") genrer (Jamieson 1973 og 1975).

viser vilje til at forhindre at den gentager sig. Der er sjældent tale om en udbygget argumentation for hvorfor noget er kritisabelt. Alene konstateringen af det forventes at være tilstrækkelig.²⁵ Der er altså ikke så meget brug for en nyformulering af en norm, men mere for en symbolsk markering af at den har været brudt, og at det ikke må ske igen.

Endelig vil jeg hævde at visse typer apologi først bliver rigtig interessante når man betragter dem ud fra en epideiktisk vinkel, fx når de benytter strategier som Ware og Linkugels *bolstering* og *transcendence* der henholdsvis søger bestyrkelse og rekontekstualisering af publikums værdier, fordi man herved får indblik i de normer der gælder for et samfund på et givent tidspunkt. Således kunne man helt overordnet betragte en officiel undskyldningstale som eksempel på epideiktisk retorik om det slette – i det omfang den dels fordømmer en bestemt adfærd (og altså identificerer noget der betragtes som uacceptabelt), dels peger på en måde at gøre skaden god igen på (og derved viser hvilke mål og idealer der anses som acceptable i den givne samfundsmæssige kontekst).²⁶ På den måde tjener undskyldningsretorikken epideiktiske funktioner, bl.a. ved mere eller mindre direkte at mobilisere de værdier og normer der gælder i et samfund på et givet tidspunkt. Og gennem den ritualisering som en offentligt fremsat undskyldning kan siges at udgøre, markerer undskyldningen en symbolsk overgang fra en opfattelse eller selvforståelse til en anden. Her vil jeg blot fremhæve tre eksempler på teoretikere hvis arbejde med epideiktisk retorik kan belyse

25 I stedet ser man ofte at narrative strategier erstatter eller supplerer mere 'saglig' argumentation. Se fx Achter (2000) og Harter, Stephens og Japp (2000).

26 Aristoteles pointerer jo at epideiktikken handler om både det gode og det onde, og her ser vi et af de forholdsvis sjældne eksempler på den fordommende lejlighedsretorik.

undskyldningsretorikken og dens funktioner. Både Oravec og Hauser betoner den væsentlige epideiktiske funktion der ligger i retors evne til at formulere fælles normer på en måde så publikum genkender deres værdier i retors fremstilling, hvorimod Beale er mere interesseret i de performative aspekter.²⁷

Epideiktik som grundlaget for det offentlige liv

Christine Oravec analyserer Aristoteles' diskussion af publikums rolle i forhold til epideiktiske taler og konkluderer at der ligger mere i begrebet *theoroi* (det ord Aristoteles bruger om tilhørerne til den epideiktiske genre) end blot passiv observation og underholdning.²⁸ Jeg vil særligt fremhæve Oravecs påpegning af det dialektiske forhold mellem retor og publikum: hvis ikke retor skildrer emnet på en måde der opfattes som adækvat af publikum, lider hans troværdighed skade. I denne skildring er retor naturligvis afhængig af indsigt i publikums værdier og erfaringer, og udfordringen ligger i at formulere disse i et sprog der gør dem åbenlyse og tilgængelige for publikum ved at sætte ord på og derved aktualisere eller konkretisere det der ellers kun eksisterer på et uudtalt plan. I det omfang retor er i stand til at sætte ord på de normer og værdier der præger publikum vil han danne grundlag for en fælles oplevelse og erkendelse af social, kulturel el. etisk art blandt modtagerne.²⁹

Hauser argumenterer også for at en væsentlig funktion ved den epideiktiske genre er at skabe en forståelsesramme for fortolkningen af virkeligheden. Han betoner bl.a. den pædagogiske og dermed samfunds-

bevarende funktion i Aristoteles' behandling af epideiktisk retorik: "Aristotle's notion of a properly ordered rhetoric assumes that responsible persuasion translates the theoretical contents of politics into the praxis of statescraft and citizenship.[...] In this respect, then, epideictic occupies a unique place in celebrating the deeds of exemplars who set the tone for civic community and the encomiast serves an equally unique role as a teacher of civic virtue".³⁰ Selvom Hauser omtaler den positive epideiktik, er hans argumentation også gyldig for den form for negativ epideiktik som undskyldningsretorikken kan siges at være. Og han fortsætter om epideiktikkens rolle som den retorik der sætter navn på samfundets grundlæggende værdier: "It can educate us in the vocabulary of civic virtues that may constitute citizens as an active public, and communicate principles on which responsible citizenship may be based and a vibrant public sphere can thrive".³¹

I tilgift til denne dialektisk/didaktiske funktion kunne man også pege på at publikums rolle som dommere over talens æstetiske og emotive virkning er vigtig i undskyldningsretorik fordi det er afgørende om retor er i stand til at give undskyldningen en overbevisende udformning.³² Klinger det hult eller oprigtigt? Kun publikum kan vurdere om deres kollektive værdisæt har fået en passende formulering og dermed er

30 Hauser (1999), s. 14.

31 Ibid., s. 20. Også Jasinski påpeger at mange teoretikere, heriblandt Perelman og Olbrechts-Tyteca, har arbejdet med en meget mere nuanceret opfattelse af genren og bl.a. pointeret dens store betydning som grundlag for fx politisk retorik idet dens primære funktion er at øge tilslutningen til værdier der senere skal danne grundlag for en handling fx en stemmeafgivning, se Jasinski (2001), s. 210.

32 Sammenlign Cicero De oratore 2.9.35 hvor han betoner det opdragende element i epideiktikken og De partitione oratoria 20.69 og 21.70 hvor han omtaler epideiktikkens vigtighed for en bystats sunde udvikling.

27 Se Oravec (1976), Hauser (1999) og Beale (1978).

28 Oravec (1976).

29 Oravec (1976), s. 171. Se også Sullivan (1993).

retors afhængighed af tilhørernes opbakning understreget.³³ Jeg vil ikke gå nærmere ind i disse overvejelser, men blot nævne at de også peger på relevansen af talehandlings-teori for undskyldningsretorikken, især hvad angår 'vellykketheds-'kriterier³⁴ hvoraf jeg blot vil nævne to af de mere oplagte. For det første må det kræves at retor har "mandat" til at give undskyldningen, dvs. folkelig opbakning i form af en mere eller mindre eksplicit tilslutning til de værdier der skal lægges til grund for undskyldningen. For det andet skal der være nogen, formodentlig både repræsentanter for den krænkede og den krænkende gruppe, til at bevidne selve fremsigelsen af undskyldningen for at den kan siges at være "officiel".

Med J.L. Austins talehandlingsteori som sin væsentligste inspirationskilde har Walter H. Beale således fremhævet performativiteten som det mest karakteristiske ved den epideiktiske genre: "The epideictic or 'rhetorical performative' act is one that participates in the reality to which it refers".³⁵ Han argumenterer for at den epideiktiske genre både siger og gør noget og dermed eksisterer i nuet på en mere kompleks måde end andre retoriske ytringer der primært handler om noget uden for dem selv.³⁶ Det retoriske performativ samler ifølge Beale de typisk anerkendte kendetegn ved epideiktik: orato-

33 Harter, Stephens og Japp efterlyser mere systematisk brug af publikumsreaktioner i vurderingen af apologisk retorik. Se Harter, Stephens og Japp (2000).

34 Se Husted (1982), s. 242.

35 Beale (1978) s. 227.

36 Beale definerer foreløbigt et *retorisk performativ* som "the composed and more or less unified act of rhetorical discourse which does not merely say, argue, or allege something about the world of social action, but which constitutes (in some special way defined by the conventions or customs of a community) a significant social action in itself. [...] the performative rhetorical act participates in actions, and in doing so may be appropriate or inappropriate, seemly or unseemly" (1978), s. 225.

risk opvisning, forbindelse til litteratur, ceremoni, tilstedeværelse ("presentness"), ros og dadel og forstærkelse af traditionelle værdier. Selvom Beale faktisk afviser den traditionelle sammenkædning af epideiktisk retorik med nuet som et signifikant genretræk, har han følgende observation om den epideiktiske retoriks forankring i en konkret situation: "Epideictic performances tend to be informed by the 'present' in very special ways, often taking their very subjects and forms from the 'present' actions or ceremonies in which they are embedded, and often serving to assessing 'where we are now' as a community".³⁷ Igen ser vi en tendens til at sætte epideiktisk diskurs ind i en kulturanalytisk ramme. Denne bredere samfundsreflekterende funktion vil jeg komme tilbage til i diskussionen af Anders Fogh Rasmussens tale.

Anders Fogh Rasmussens tale 4. maj 2005

Hvert år holdes der om aftenen d. 4. maj en højtidelighed i Mindelunden nord for København for at markere årsdagen for BBCs meddelelse i 1945 om at de tyske tropper havde overgivet sig. I år var det 60 år siden Danmark kunne fejre befrielsen, og jubilæet blev markeret på flere måder, bl.a. med et website udviklet på initiativ af 5. Maj-Komiteen, som er nedsat med statsministeren som protektor og under ledelse af formanden for Frihedskampens Veteraner, der stillede diverse materiale om Danmarks befrielse til rådighed.³⁸

37 Beale (1978), s. 223.

38 <http://www.befrielsen1945.dk>. Statsministerens velkomst på hjemmesiden var allerede tidligt på året genstand for kritik. Specielt hans markante kritik af datidens samarbejdspolitik var kontroversiel, og han blev kritiseret for at vise ringe forståelse for datidens vanskelige dilemmaer, være bagklog og - måske værst af alt - benytte befrielsesjubilæet til at legitimere sin egen beslutning

I anledning af jubilæet holdt statsminister Anders Fogh Rasmussen en tale ved mindehøjtideligheden der blev overværet af repræsentanter for Kongehuset, tidligere modstandsfolk og deres efterkommere samt inviterede engelske krigsveteraner som deltog i de Allieredes indtog i Danmark i maj 1945.

Anders Fogh Rasmussen begynder med at mindes glæden ved befrielsen af det meste af Danmark iblandet sorgen over bombardementet af Rønne og Nexø og Bornholms besættelse der fortsatte endnu et år. Med udgangspunkt i de fysiske omgivelser i Ryvangen, der af nazisterne blev benyttet som henrettelsesplads af danske frihedskæmpere, bevæger talen sig derefter ind på disse menneskers modige handlinger. Gennem fem navngivne personeksempler skildrer statsministeren både bredden i social baggrund og alder blandt modstandsfolkene og fremhæver de personlige lidelser de alle var igennem, de fleste med døden til følge, på dansk jord, som søfolk eller i fangelejre i Tyskland. Talen hylder de danske modstandsfolks indsats mod nazisterne. Gennem en række antitetiske formuleringer fremhæver statsministeren det modige og ædle i at yde aktiv modstand: ”De spurgte ikke om, hvad der kunne nytte. Men om, hvad der var sandt. De nøjedes ikke med at hytte sig. De handlede. De gav deres liv for vores frihed”. Modstandsfolkene takkes for at ”redde Danmarks ære”, og fordi de ”sikrede det danske folks selvrespekt”. Et særligt afsnit i talen er på engelsk og udgør en tak til de engelske soldater der var med til at befri Danmark, og en tak til Storbritannien for landets rolle i

om at lade Danmark deltage i Irakkrigen som USAs allierede i en folkeretsstridig krig mod Irak (se fx Bryld (2005) specielt s. 6). Anders Fogh Rasmussen tog selv denne kritik op i en tale holdt d. 5. maj 2005 på Københavns Rådhus til en forsamling af veteraner fra modstandsbevægelsen og fremtrædende politikere i Københavns bystyre.

bekæmpelsen af Hitler-Tyskland.

Statsministerens tale svarer umiddelbart godt til de sædvanlige forestillinger om hvad der udgør en epideiktisk tale. Med udgangspunkt i Aristoteles' beskrivelse af *genos epideiktikon* kan vi konstatere at publikum primært er til stede som tilskuere der bevidner højtideligholdelsen af dagen, og at statsministeren benytter sig af de typiske strategier for en lejlighedstale, nemlig eksemplificering og forstørrelse (*amplificatio*) til at rose de personer der er centrum for ceremonien. Men indlejret i talen finder man også et element af en anden genre, nemlig den officielle undskyldning. I fire afsnit omtaler Anders Fogh Rasmussen danske myndigheds rolle i behandlingen af jødiske flygtninge der søgte tilflugt i Danmark fra nazisternes forfølgelser, og en række andre uskyldige mennesker som danske myndigheder udviste ”til lidelse og død i koncentrationslejrene” eller overlod ”til en uvis skæbne i det nazistiske regimes hænder”. Statsministeren kalder de danske myndigheds deltagelse i disse ”skamfulde begivenheder” for ”en plet på Danmarks i øvrigt gode omdømme i denne sammenhæng” og fortsætter med ”på regeringens og dermed den danske stats vegne” at ”beklage og undskylde disse handlinger”.

Går vi ud fra Koesten og Rowlands fem krav til en genuin undskyldning (se ovenfor) finder vi at statsministerens tale realiserer dem ret nøje. Han både anerkender en forkert handling og beder om tilgivelse, med formuleringen ”i dag ved vi” signalerer han at en historisk undersøgelse er foretaget, og han ytrer ønsket om at ”nuværende og kommende generationer forhåbentlig undgår lignende fejl i fremtiden” – uden dog at sige noget konkret om hvordan hans egen politik skal forhindre det. Koesten og Rowland er ligesom alle andre teoretikere på feltet opmærksomme på en evt. anklage om uoprigtighed hos taleren og opstiller derfor

to yderligere kriterier der begge tjener til at 'garantere' oprigtighed, nemlig at der skal foreligge bevis for "mortification", altså dybfølt græmmelse og evt. selvafstraffelse og en offentlig anerkendelse af skyld. Mht. disse to kriterier kan der næppe være tvivl om at Anders Fogh Rasmussen officielt anerkender skyld hos de danske myndigheder, hvorimod han gør meget lidt for at bevise sin græmmelse ud over at omtale kendsgerningen i beklagende vendinger (fx "værre er det", "en plet", "desværre").³⁹

Selvom der ligger en vis praktisk analytisk tilfredsstillelse i at foretage sådanne sammenligninger mellem genrebeskrivelser og en foreliggende tekst og finde stor overensstemmelse mellem teori og praksis, vil jeg mene at vi må bevæge os ud i bredere teoretiske overvejelser for at få et mere nuanceret indblik i undskyldningsretoriikkens ontologi og virkemåde, hvilket igen kan få konsekvenser for vurderingen af den enkelte tekst.

Retorisk agency i Anders Fogh Rasmussens tale

I forhold til spørgsmålet om retorisk agency ser vi at Anders Fogh Rasmussen flere steder i talen kommenterer sin egen rolle i forhold til situationen og til talens budskab. Allerede i begyndelsen af talen omtaler Anders Fogh Rasmussen sit personlige forhold til

situationen og emnet: "Jeg har ikke selv oplevet besættelsen og befrielsen. Men jeg bliver dybt bevæget over at stå mellem disse grave. Det er overvældende at tænke på de mange skæbner, der skjuler sig bag navnene på gravstenene". Disse bemærkninger kan opfattes som et svar på en forventning om et vist personligt engagement i lejligheden, og om at man ikke kan mindes de døde på en passende måde uden, i mangel af personligt at have bevidnet det, i det mindste at være følelsesmæssigt berørt. Anders Fogh Rasmussen indsætter herefter diskussionen om modstandsfolkernes indsats i en sondring mellem "hvad der er rigtigt, og hvad der er forkert". Denne moralske diskussion hæver sig over den konkrete historiske kontekst og er derfor direkte tilgængelig for statsministeren og hans retoriske agency.

I forbindelse med undskyldningen for de danske myndigheders udlevering af jøder og andre forfulgte til nazisterne tager Anders Fogh Rasmussen derimod udgangspunkt i en kollektiv snarere end en individuel, personlig erkendelse af problemet: "Værre [end at tænke på ofrene i modstandskampen der ikke engang fik en ordentlig grav] er, at vi i dag ved, at danske myndigheder i nogle tilfælde var medvirkende til at udvise folk til lidelse og død i koncentrationslejrene", og med en nominalisering bliver "[e]rindringen om besættelsestidens skyggesider" nævnt som en nødvendig del af "markeringen af 60-året for Befrielsen".

Ved at henvise de kritisable handlinger til en kollektiv erindring markerer Anders Fogh Rasmussen implicit personlig og institutionel afstand til dem. Og med udgangspunkt i en moralsk ansvarlighedstopik ("værre er det", "erindringen ... hører desværre også med") træder han alligevel med det samme frem i sin rolle som statsleder og markerer den institutionelle side af sin retoriske agency med ordene: "Jeg vil derfor gerne – ved netop denne lejlighed og på dette sted – på regeringens og dermed den danske

39 En mulig forklaring på manglen på konkrete bud på hvad han vil gøre for at forhindre noget lignende i fremtiden kan ligge i hensynet til situationen. En diskussion af fx. Danmarks flygtningepolitik ville forskybe fokus fra højtidelighedens egentlige emne. Koesten og Rowland er også inde på, at hvor det forventes af talere der undskylder egne handlinger at de viser hvor svært det er for dem, så er forventningerne til en nation eller en organisation snarere at 'lidelsen' afspejles i ordvalget og ikke mindst i handling der viser at man vil kompensere for/forhindre gentagelse af fortidens synder (2004), s. 74.

stats vegne beklage og undskylde disse handlinger". Fra dette punkt i talen er det tydeligt at Anders Fogh Rasmussen påtager sig rollen som talsmand for Danmark som nation i vendinger som "I aften må vi ikke glemme", "I Danmark må vi ikke glemme", "Og vi kan aldrig glemme", "Denmark will never forget", "In Denmark, too. We are all eternally grateful", "I aften mindes vi de frihedskæmpere, som gav deres liv, for at vi i dag kan leve i frihed, fred og fremgang" og "Vi er en stor tak skyldig".

Fra en retorisk synsvinkel er det interessant at Anders Fogh Rasmussen så tydeligt er bevidst om de forskellige aspekter, personlige og institutionelle, af hans adkomst til at tale, og at han så eksplicit forankrer sin retoriske agency i tid og sted. Denne meta-kommunikation må forstås som et udslag af den store symbolske betydning en officiel undskyldning fra en statsleder tilskrives. Dette understreges af at statsministeren oven i købet rejser spørgsmålet om talens retoriske agency idet han eksplicit kommenterer dens værdi som talehandling: "En undskyldning kan ikke gøre historien om. Men den kan tjene til at erkende historiske fejltagelser. Så nuværende og kommende generationer forhåbentlig undgår lignende fejl i fremtiden". Med denne kvalificering af sin udtalelses retoriske handlekraft og med den meget grundige, bevidste formulering af talehandlingen ("jeg vil derfor gerne ... på regeringens og dermed den danske stats vegne beklage og undskylde disse handlinger") kan man hævde at Anders Fogh Rasmussen gør hvad han kan for at signalere oprigtighed og alvor og dermed imødegår evt. kritik for at undvige ansvaret. Dette gør han dels ved at gennemføre sproghandlingen 'at undskylde' og ikke blot 'beklage', hvilket indebærer en ringere grad af personlig ansvarlighed og anger, dels ved at imødegå evt. kritik om at en undskyldning ikke kan gøre gjort ugjort ved at udtrykke ønsket om at den for det første kan præge samtidens

forståelse af besættelsestiden og for det andet kan tjene til inspiration for en mere korrekt adfærd i fremtiden.

Skal man omvendt problematisere den retoriske agency i statsministerens officielle undskyldning, kan man pege på i hvert fald to forhold: dels undskyldningens placering som element i en hyldesttale, dels dens relation til statsministerens øvrige politiske dagsorden. Med hensyn til selve fremkomsten af undskyldningen kan man hævde at det ville have sendt et meget tydeligere signal om oprigtig anger og afstandstagen hvis den var blevet fremført i en selvstændig udtalelse og ikke blot indarbejdet som en del af en større sammenhæng.

Det kunne også fremføres at statsministerens officielle undskyldning – til trods for den omhyggelige formulering og bemærkningen om dens værdi som talehandling – ikke har den fornødne oprigtighed bag sig der kan gøre den til mere end en tom gestus. Man kan således pege på at undskyldningen vedrører handlinger foretaget under samarbejdsregeringen som Anders Fogh Rasmussen ved tidligere lejligheder havde taget afstand fra og igen i en tale dagen efter, d. 5. maj, kritiserer meget eksplicit. I lyset af Anders Fogh Rasmussens skarpe sondring mellem rigtig og forkert adfærd under besættelsen og hans stærke afstandstagen fra den daværende regerings politik bliver spørgsmålet hvor meget af skylden han reelt er villig til at tage på sig; han kan måske godt *beklage* udleveringen af bl.a. jødiske flygtninge, men er han virkelig i stand til at undskylde den også?

I modsætning til den personlige apologi eller undskyldning rejser diskussionen om retors agency i officielle undskyldninger spørgsmålet om retors 'mandat' – altså i hvilket omfang og med hvilken ret en given undskyldning kan siges at udtrykke de historisk direkte ansvarlige personers holdning. Brooke Rollins har gennem en analyse af en række begravelsestaler holdt af Jacques

Derrida belyst en central udfordring i epideiktisk retorisk, nemlig spørgsmålet om hvordan man på etisk forsvarlig måde kan italesætte 'den anden', nemlig medmennesket i al dets ukrænkelige individualitet og grundlæggende utilgængelige autenticitet.⁴⁰ I forhold til undskyldningsretorik er spørgsmålet dels med hvilken ret taleren udtrykker sig på et kollektivs vegne, dels hvorvidt det overhovedet er forsvarligt at forsøge at sætte ord på andres lidelse. Risikerer man at trivialisere eller på anden måde forvrænge den autentiske, individuelle oplevelse?⁴¹ Selvom Rollins ikke nævner retorisk agency, er det i mine øjne et centralt tema i artiklen fordi den problematiserer hvad man kan sige om og til andre og med hvilken ret.⁴²

I tilgift til dette etiske dilemma rejser undskyldningsretorikken også nogle spørgsmål vedrørende den kausale sammenhæng. Nogle vil således hævde at der ligger et problem i at officielle undskyldninger ofte vedrører begivenheder der både kronologisk og geografisk er fjerne fra selve talesituationen. Da fx præsident Clinton i 1997 fremsatte en officiel undskyldning for et racistisk baseret syfiliseksperiment i Alabama, handlede det om noget der var påbegyndt før hans fødsel og afsluttet før hans tiltrædelse som præsident. Selvom vi går ud fra at Clinton virkelig følte stor afsky for eksperimentet og det menneskesyn der lå til grund for det, kan man spørge hvilken betydning en undskyldning fra ham kunne have. Kan man overhovedet undskyldte

40 Rollins (2005).

41 Det er fx Harter, Stephens og Japps delvise vurdering af en undskyldning givet af Clinton. Se Harter, Stephens og Japp (2000), s. 29-30.

42 Derrida håndterer ifølge Rollins' disse problemer ved at tage udgangspunkt i og kredse om nu'et som ramme for den 'bevidnelse' der gør det muligt for retor og publikum at have en fælles oplevelse. Hermed lægger hun sig op ad Rosenfield's fænomenologiske udlægning af den epideiktiske retorik, se Rosenfield (1980).

noget man ikke er personligt ansvarlig for? Svend Brinkmann, der er psykolog ved Aarhus Universitet, har således udtalt til *Politiken* at der ligger et paradoks i fænomenet en offentlig undskyldning. Undskyldninger gives ifølge Brinkmann som regel for at få tilgivelse, men eftersom tilgivelse er noget personligt, giver det ikke mening at fx Anders Fogh Rasmussen skulle få jødernes tilgivelse efter at have undskyldt på den danske nations vegne, og han betragter derfor undskyldningen d. 4. maj som en tom gestus.⁴³

Er den officielle undskyldning en anakronisme og en tom gestus, især i tilfælde hvor de historisk ansvarlige ikke er villige til at vurdere deres handlinger som forkerte? Hertil vil jeg svare nej, ikke nødvendigvis. For at argumentere for den officielle undskyldnings potentielle værdi må man begynde med en skelnen mellem kollektiv skyld og kollektivt ansvar. I den forbindelse vil jeg fremhæve Kiss' argumentation i en artikel om et kontroversielt værdiopgør i Ungarn i 1990. Kiss fremfører at kollektiv skyld forudsætter en direkte forbindelse mellem den skyldige person og den forkerte handling. I modsætning hertil indebærer kollektivt ansvar ingen direkte forbindelse, men derimod to andre elementer: for det første en anerkendelse af at en forkert handling er blevet begået af medlemmer af en gruppe som jeg/retor identificerer mig med, og som i en eller anden forstand blev begået i gruppens navn, og for det andet at man reagerer med passende handling i forhold til den forkerte handling hvilket kan spænde fra at give en offentlig undskyldning til økonomisk erstatning til diverse forebyggende foranstaltninger.⁴⁴

43 *Politiken*, 4. maj 2005, 2. sektion, s. 1.

44 Kiss (1998), s. 392. Hun fortsætter: "Without a willingness to accept that a nation's collective life must be judged by the actions of its members here and now, self-serving myths of innocence and one-sided tales of victimization can

Ved at se på undskyldningsretorikken i et epideiktisk perspektiv ønsker jeg at pointere at den officielle undskyldning fremkommer på sin tids præmisser og må forstås og vurderes ud fra dem. I den officielle undskyldningstale sætter retor emnet i relation til sin tids værdier og normer. Fordømmelsen af fortidens gerninger foregår altså på nutidens præmisser, men vel at mærke ikke for at gå i rette med fortiden. Formålet med den officielle undskyldning er så at sige at gøre rent bord, at forholde sig til fortiden gennem samtidens værdier og normer for derved at skabe mulighed for en ny begyndelse, klogere af fortidens fejltrin. Kiss er inde på en lignende tankegang når hun understreger at en konsekvens af denne opfattelse af kollektivt ansvar er at kræve af folk der identificerer sig med en bestemt gruppe/nation, at de skal være ærlige og acceptere at den moralske og politiske fremtid for deres samfund afhænger af de handlinger dets medlemmer foretager i dag for at påvirke det.⁴⁵ Også Cunningham argumenterer for den officielle undskyldnings meningsfuldhed idet han henviser til Alasdair MacIntyres diskussion af individets afhængighed og delagtighed i samfundets værdier og handlinger: vi er indirekte ansvarlige for vores samfunds historie eller i hvert fald i dets fortsatte liv.⁴⁶

Retors rolle i den officielle undskyldning ligner på denne måde den klassisk epideik-

.....
dominate images of the nation and strangle serious and open public debate on moral issues”.

45 Ibid.

46 Cunningham (1999), s. 288-89.

tiske: at være fortolkeren af sin tid og dens værdier og bekræfte og befæste fællesskabet og dets kurs gennem tale eller anden symbolsk handling. I forlængelse heraf vil jeg altså mene at afvisningen af symbolværdien i en offentlig undskyldning er forfejlet. Jeg mener man generelt undervurderer den symbolske betydning af sproghandlinger og specifikt den form for agency der ligger i undskyldningsretorikken. Ved at blive fremsat mundtligt i en offentlig sammenhæng opnår undskyldningen retorisk kraft ved både at blive bekendtgjort til en bredere kreds end blot de direkte berørte og ved implicit at være sanktioneret af det større fællesskab som retor repræsenterer.

Konklusion

Uanset om den officielle undskyldning kan defineres som en undergenre til apologien eller ej, giver det god mening at betragte den gennem den epideiktiske genres optik. Ved at se på genren i lyset af retorisk teori om epideiktik bliver undskyldningsretorikkens potentielle værdifulde retoriske funktioner tydeligere fordi dens formulering og konkretisering af et samfunds grundlæggende værdier og etiske orientering fremhæves. Den epideiktiske genre er igen særligt velegnet til at belyse spørgsmål om retorisk agency fordi den skærper vores opmærksomhed for hvor vigtig sprogets rolle er i forbindelse med at skabe, vedligeholde eller problematisere fælles værdier, og fordi den stiller funktionelle spørgsmål om fx retorikkens mulighed for at være en symbolsk handling: *undskyldes* der virkelig?

Om forfatteren:

Lisa Storm Villadsen er ph.d. og lektor i retorik ved Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns Universitet. Hendes primære forskningsinteresser ligger inden for moderne retorisk teori og retorisk kritik.
Email: lisas@hum.ku.dk

Litteratur

- Achter, Paul J. (2000): "Narrative, Intertextuality, and Apologia in Contemporary Political Scandals", i: *The Southern Communication Journal* vol. 65, no. 4: 318-333.
- Beale, Walter H. (1978): "Rhetorical Performative Discourse: A New Theory of Epideictic", i: *Philosophy and Rhetoric* vol. 11, no. 4: 221-246.
- W.L. Benoit (1995): *Accounts, Excuses, and Apologies. A Theory of Image Restoration Strategies*. Albany: State University of New York Press.
- Brooks, Roy L. (1999): "The Age of Apology", i: *When Sorry Isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*. Ed. Roy L. Brooks New York: New York University Press: 3-11.
- Claus Bryld (2005): "Hvad kan vi bruge besættelsestiden til i dag?", i: *Kritik*, 38. Årg.: 1-8.
- Cunningham, Michael (1999): "Saying Sorry: The Politics of Apology", i: *The Political Quarterly* vol. 70, nr. 3: 285-293.
- Hauser, Gerard A. (1999): "Aristotle on Epideictic: The Formation of Public Morality", i: *Rhetoric Society Quarterly* vol. 29, no. 1: 5-23.
- Harter, Lynn M., Ronald, J. Stephens og Phyllis M. Japp (2000): "President Clinton's Apology for the Tuskegee Syphilis Experiment: A Narrative of Remembrance, Redefinition, and Reconciliation", i: *The Howard Journal of Communications* vol. 11: 19-34.
- Hearit, Keith Michael (1995): "'Mistakes Were Made': Organizations, Apologia and Crises of Social Legitimacy", i: *Communication Studies* vol. 46: 1-17.
- Hoff-Clausen, Elisabeth, Christine Isager og Lisa Storm Villadsen (2005): "Retorisk agency – Hvad skaber retorikken?", i: *Rhetorica Scandinavica* nr. 33: 56-65.
- Husted, Jørgen (1982): "Austin og Searle: Talehandling", i: *Vor tids filosofi. Videnskab og sprog*. Politikens Forlag: 236-249.
- Jamieson, Kathleen M. (1973): "Generic Constraints and the Rhetorical Situation", i: *Philosophy and Rhetoric* vol. 6, no. 3: 162-170.
- (1975): "Antecedent Genre as Rhetorical Constraint", i: *Quarterly Journal of Speech* vol. 61: 406-415.
- Jamieson, Kathleen M. og Karlyn Kohrs Campbell (1982): "Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements", i: *Quarterly Journal of Speech* vol. 68: 146-157.
- Jasinski, James (2001): *Sourcebook on Rhetoric. Key Concepts in Contemporary Rhetorical Studies*. Thousand Oaks: Sage.
- Johansen, Winni og Finn Frandsen (2000): "Retorik og krisekommunikation" i *Rhetorica Scandinavica* 14: 45-60.
- King, Robert L. (1985): "Transforming Scandal into Tragedy: A Rhetoric of Political Apology", i: *Quarterly Journal of Speech* vol. 71: 289-301.
- Kiss, Elizabeth (1998): "Saying We're Sorry: Liberal Democracy and the Rhetoric of Collective Identity", i: *Constellations* vol. 4, no. 3: 387-398.
- Koesten, Joy og Robert C. Rowland: "The Rhetoric of Atonement", i: *Communication Studies* vol. 55, Nr 1 (Spring 2004).
- Liebersohn, Yosef Z., Yair Neuman, Zvi Bekerman (2004): "Oh baby, it's hard for me to say I'm sorry: public apologetic speech and cultural rhetorical resources", i: *Journal of Pragmatics* 36: 921-944. (www.sciencedirect.com)
- Rollins, Brooke (2005): "The Ethics of Epideictic Rhetoric: Addressing the Problem of Presence through Derrida's Funeral Orations", i: *Rhetoric Society Quarterly* vol. 35, nr.1: 5-23.
- Rosenfield, Lawrence W. (1980): "The Practical Celebration of Epideictic Rhetoric", i: *Rhetoric in Transition*. Eugene E. White, ed. University Park: Penn State University Press: 131-155.
- Sullivan, Dale L. (1993): "The Ethos of Epideictic Encounter", i: *Philosophy and Rhetoric* vol. 26, nr. 2: 113-133.
- B.L. Ware og Will Linkugel (1973): "They Spoke in Defense of Themselves", i: *Quarterly Journal of Speech* vol. 59: 273-283.